

PETAR MOMIROVIĆ

CARSKE DVERI MANASTIRA ŽITOMISLIĆA U HERCEGOVINI

LA PORTE »IMPERIALE« DU COUVENT DE ŽITOMISLIĆ EN HERZEGOVINE

Kod nas su, na istorisko-umetničkom području, tako malo stvari proučene, raspravljene i prečišćene, naročito iz turskog perioda od XVI pa do XIX veka, da se čovek na svakom koraku spotiče i zapinje. Kojeg god se predmeta prihvati, ne može da ne povuče čitav kompleks nerešenih pitanja, sa vrlo oskudnim podacima i malo objavljenim građe, iako u tom pogledu postoji bogat materijal. Od svih perioda naše umetničke delatnosti možda je najmanje proučen XVII vek. Šta više, u nauci je doskora postojalo mišljenje da je ovo doba srošno i neznačno po svom stvaralačkom i kvalitativnom radu. Međutim, XVII vek je veoma poldno doba u likovnoj umetnosti na području Srpske patrijaršije, naročito za vreme patrijarha Pajsija, u prvoj polovini stoteča i za uprave patrijarha Maksima, šezdesetih i sedamdesetih godina toga veka. U XVII veku odvija se intenzivna živopisacka delatnost u bosansko-hercegovačkim pravoslavnim manastirima i crkvama i u susednim oblastima Crne Gore i Srbije. Radi čitav niz po potpisu poznatih i bezimenih umetnika: slikara, rezbara, prepisivača i zanatlija zlatara. 1608/9 godine su slikari: dva Jovana, Nikola i Georgije živopisali manastir Lovnicu u Bosni.¹ U Ozrenu 1609 godine radi čuveni pop Strahinja iz Budimle, sa družinom.² Iste godine živopisani su manastiri Žitomislić i Dobrilovina u Hercegovini.³ Tih je godina, izgleda, živopisna Papraća,⁴ a možda i manastir Tavna kod Bijeljine. 1623 g. zograf Vasilije živopisao je crkvu Klimenticu u Mostaćima kod Trebinja.⁵ Izgleda da je isti radio u crkvi Arandelovo u Župi, u Korenićima, blizu Lastve kod Trebinja i u manastiru Zavalji 1619 g.,⁶ jer jako padaju

u oči slične osobine živopisa u sva tri navedena objekta. Možda bi se naišlo na njegove rade još po crkvama u Popovom Polju i okolini Trebinja.

Georgije Mitrofanović je radio u Morači, ali nije isključeno da njegovih dela ima po Hercegovini i Bosni.

Od jakog je uticaja i nepoznati morački ikonopisac, slikar ikone sv. Simeuna i sv. Save.⁷

Polovinom XVII veka javlja se jedan veoma talentovan i snažan ikonopisac »grješni Andrija«, koga zasad poznajemo po jednoj ikoni — sv. Kričak Otšelnik — u Muzeju Stare pravoslavne crkve u Sarajevu i po skoro pronađenoj ikoni deisis crkve u Busovači kod Travnika.⁸

Značajni su slikari u drugoj polovini XVII stoljeća: Avesalom Vujičić, koji radi u Morači i njegov savremenik Radul. Prvi svakako da nije bez uticaja na slikarstvo Bosne i Hercegovine, a Radul je nesumnjivo radio i u jednoj i u drugoj oblasti. Svetozar Radočić, profesor istorije umetnosti na Beogradskom univerzitetu, prilikom svog bavljenja i rada u Sarajevu izrazio je uverenje da je ikonostas Stare sarajevske crkve slikao Radul. To je naglasio i Radivoje Ljubinković u svom članku o stvaranju zografa Radula.⁹ Obojica su se više pozabavili slikarskim radom pomenutog umetnika, te su po svoj prilici njihove pretpostavke tačne ili su u krajnjem slučaju to dela slikara iste škole, Uverenja sam pak da je Radul radio ne samo u Sarajevu no i u Hercegovini i to baš carske dveri manastira Žitomislića i da je svojom delatnošću posredno uticao na mlađeg savremenika, koji je obradio carske dveri za manastir Tvrdoš. U ovom članku pokušaću da tom pitanju nešto doprinesem, u želji da se ono bar donekle raspravi i rasvetli.

¹ Dr. Milenko Filipović i Đoko Mazalić: Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN CI, knj. 3. Beograd 1951 g., str. 132–133.

² Filipović i Mazalić: Manastir Ozren, Spomenik SAN, CI, knj. 3, str. 94–95.

³ Vladimir Čorović: Hercegovački manastiri — Manastir Žitomislić, Starinar, III serija, Beograd 1936 g. str. 8; Manastir Dobrilovina, Čupićeva godišnjica, knj. XLIII, 1934 g. str. 166.

⁴ Filipović i Mazalić: Manastir Papraća u Bosni, Spomenik SAN XCIX n. s. I, str. no.

⁵ Zapisi i natpisi br. 1146.

⁶ Isto, br. 1069.

⁷ V. Petković, Legenda sv. Save u starom živopisu srpskom, Glas SKA CLIX, drugi razred 81, 1933 g., str. 8. Đ. Mazalić: Stare ikone, Glasnik Zemaljskog muzeja 1936 g., str. 60–61; Isti: Nekoliko starih slika, Glasnik Zem. m. za 1942 g. str. 232.

⁸ L. Mirković: Starine Stare crkve u Sarajevu, Spomenik LXXXIII, str. 12, tabla XXIII; Đ. Mazalić: Kritska škola i njeni primerci u Sarajevu, Glasnik Zem. m. XLIX za 1937 g. str. 61 u napomeni, sl. 2. Vidi napred članak Đ. Mazalića.

⁹ Naše starine I, Sarajevo 1953 g. str. 129.

Manastir Žitomislić leži na levoj obali Neretve, oko petnaestak kilometara južno od Mostara. Po-svećen je Blagovestima. Prema pouzdanim podacima potiče iz XV veka, možda samo crkva srednjovekovne vlasteoske porodice Hrabrena.¹⁰ Kao manastir ustrojen je u XVI veku. Sadanja crkvena građevina je iz kraja XVI i početka XVII veka. Manastirske zgrade su iz novijeg vremena. U prošlosti je manastir imao veliko imanje: plodne zemlje, šume i vinograda, kojima su ga izdašno obdarivali i uspešno branili njegovi ktitori i priložnici Hrabreni-Miloradovići. Članovi ove porodice bili su i sami monasi i starešine zadužbine svojih predaka, kroz XVI i XVII vek.¹¹ Pored nepokretnog bogatstva manastir je u toku vremena stekao i prikupio i mnoge dragocenosti u rukopisima i štampanim knjigama, ikonama i drugim bogoslužbenim i crkvenim predmetima kujundžiske proizvodnje. Danas je od tih tekovina malo očuvano. Za vreme Drugog svetskog rata okupator je manastir opljačkao i manastirske konake spalio. Pošteđena je nekim slučajem samo crkva i izvestan deo predmeta u njoj. Na sreću, raniji opisivači i ispitivaoci starina sakupili su nam i sačuvali dosta istoriskih podataka o njemu, popis njegovog crkvenog pokretnog inventara, delimično i opise kulturno-istoriskih spomenika. O manastiru su pisali: Serafim Šolaja u Srpsko-dalmatinskom magazinu za 1846 g. str. 134—145; Hilferding u

Записки императорского русского географического общества, книжка XIII., С. Петербургъ 1859. г.

str. 56—63; Nićifor Dučić takođe u Srpsko-dalmatinskom magazinu za 1861 g., str. 51—88, i docnije sa nešto izmena u svojoj knjizi: Književni radovi I, str. 54—106. Ruski konzul N. Ilarionov u

Чтенія императорского общества исторіи и древностей российскихъ при Московскомъ университете

1870 g., sveska za mesec juli. Posebno je izdana knjižica na ruskom jeziku:

Православный монастырь Житомысличъ въ Герцеговынѣ—Черниговъ

1890 g., sa prevodom Dučićevog članka o Žitomisliću. Bogoljub Tirić: Spomenik XXXIV SKA za 1898 g., str. 71—72. Dr. Radivoje Simonović u Letopisu Matice sprske knj. 168 za 1891 g., str 1—26 i knj. 169 za 1892 g. str. 37—60. Podataka o njegovim knjigama ima u članku Milenka Vučićevića: Iz starih srpskog, u Glasniku Zemaljskog muzeja — Sarajevo 1901 g., XIII, str. 39—57. No najnaučniju raspravu napisao je Vladimir Čorović u Starinaru III serije za 1935—36 g., pod imenom Hercegovački manastiri — Manastir Žitomislić, str. 3—36. Većina opisivača pisala je di-

¹⁰ V. Čorović, Starinar za 1936 g., str. 6—7.

¹¹ Isto, str. 6.

letantski, ali sa dragocenim podacima. Ozbiljniji rad je dr. Simonovića i opis književnih starina Milenka Vučićevića, dok je V. Čorović, istoričar po struci, napisao kritičku studiju o Žitomisliću. Njegov rad je čisto istoriski, a o ostalim kulturno-umetničkim predmetima govori uzgred, oštrom i pronicljivo ali u opštim crtama, ne ulazeći u dublje i detaljne analize. Tako je ostala neobrađena arhitektura crkve, stariji delovi ikonostasa — carske dveri, ceo ikonostas u prostoj, gotovo rustičnoj rezbariji sa islamskim lukovima na arkadicama ikona; dve sadane prestone ikone, slikarski rad ikonopisca Mihajla iz 1718 g.;¹² tučana spoljna vrata sa izlivenim ukrasima lozice i ruža, verovatno iz XVIII veka, izgleda dar loze Miloradovića iz Rusije.¹³ Neproučeni i neopisani su ostali i razni sitni predmeti: sv. utvari, krstovi, kationica iz XVI veka,¹⁴ darohranilnica i dr. Trebalo bi otkriti i očistiti ostatke prekrečenog živopisa, koji je nerazumno premazan. Ceneći po kopiji zidne slike ktitora Milosava Hrabrena, živopis je bio od značajne slikarske vrednosti.

Ranijim sakupljačima i ispitivačima zapisa promaklo je dva, tri, a možda i više zapisa. Na severnim jednokrilnim crkvenim vratima spoljnog ulaza u narteks, na pravougaonoj ključaonici spoljne strane, sa testerastim ivicama, veličine 10X7,5 cm., iskovan je zapis majstora: **Ил Иаков Томић** 1767. Na jednom srebrnom kandilu ispred prestone ikone Bogorodice urezan je sledeći zapis: **Си светилникъ приложи Гимо Милетић(з)** 1774. Drugo kandilo pred prestonom ikonom Hrista (deisis), ima ovaj zapis: **Си кандолосъ приложи рабъ в(о)жи Томо Тодоровић в монастир Житом(ислић) во храмъ бл(а)говѣреніе прос(в)атїа Б(огороди)ци на** 1790. No od svih istoriskih i umetničih predmeta, koje je imao Žitomislić i koji su mu do danas preostali, od neocenjive su važnosti i značaja za nauku dva kameni kapitela u naosu, na stubovima poligonalnog preseka, ukrašeni reljefima životinja, scenom iz lova, rozetama, krstom i zapisom majstora iz 1602 g.,¹⁵ sa islamskim elementima pojedinih ukrasa, ali i sa reminiscencijama lovačkih prizora i zoomorfnih oblika srednjevekovnih stećaka. Onjima će biti reči u posebnom članku.

Najveća i najlepša manastirska dragocenost su carske dveri iz druge polovine XVII veka, izrađene u rezbariji neobično skladno i ukusno, sa ikonama od vrednosti.

¹² Nisam siguran da li je ovaj ikonostas rad slikara Mihajla ili one dve barokne ikone. Zapis nisam video, a prepisivači ne kažu o tome ništa. Mislim da se zapis odnosi na one barokne. Čorović, Starinar str. 20, sl. 7; Simonović: Letopis M. S. knj. 168, str. 5.

¹³ Simonović, Letopis M. S. knj. 168, str. 15 V. Čorović, Starinar za 1936 g. str. 9

¹⁴ Simović, Letopis M. S. knj. 168, str. 15. V. Čorović, Starinar za 1936 g., str. 9.

¹⁵ Čorović, isto, str. 7—8.

CARSKE DVERI

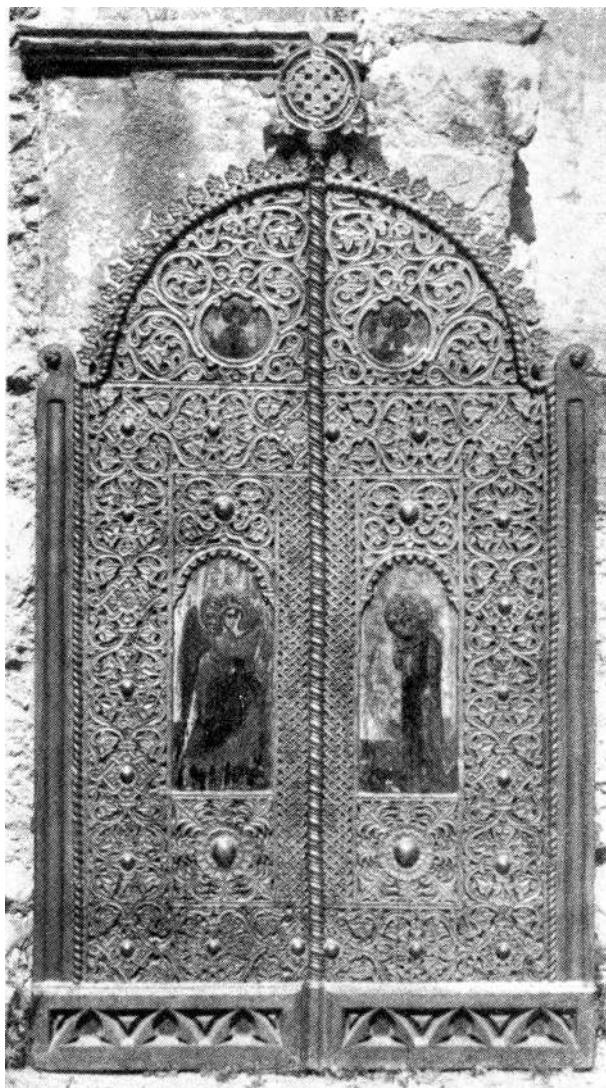
Dveri su načinjene od nekog težeg i finijeg drveta, izgleda od jasena, a možda i od orahovine. Pravougaonog su oblika, a gornja strana završava se nešto smanjenim pravilnim lukom, sa drvoreznim komplikovanim krstom na temenu. Visina dveri do krsta iznosi 1,47 m. krst 0,19 m., širina desnog krila 0,45, a levog 0,455 m.

Kad se posmatra poleđina, koja je danas obojena plavom bojom, dosta neukusnog tona, pada u oči da donji i bočni delovi nisu od istog materijala ni iz istog vremena. Delovi do dovratnika, u širini od 6 sm. na celoj dužini, a takođe i donji deo pri zemlji, u visini od 34 sm., od drugog su drveta i dodati docnije. Neobično savesno i vešto su povezani i upasovani sa dverima, »na preklop«, za desetak santimetara, nekim lepljivim sredstvom ili pomoću unutrašnjih, drvenih klinčića, jer tragove kakvog spoljnog zakivanja nisam opazio. Ovi dodaci ne samo da su od drugog materijala, od borbivih komada, teški, sa krupnim vlaknima i čvorovima na preseku donje strane, no s lica i po stilskoj obradi odudaraju od izrezbarene površine, mada su najbolje prilagođeni i najzgodnije povezani u celinu, te sem stilske razlike, ne narušavaju sklad, a njihova mesta i odnos prema vratima ne smeta i ne bode oči. Postavljeni su radi pojačanja dveri sa strane, zbog šarki ili baglama. Dodati delovi izgledaju kao kakav prostiji i čvršći okvir, a da su mlađi, to je očigledno, jer stariji izrezbareni deo je manje ili više iscrvotočen, dok su ovi potpuno zdravi. Bez dodataka dveri su bile nešto manje. Dodaci su spolja ukrašeni prostim ukrasima. Sredinom delova uz dovratnike, izdubljena je po jedna široka kanelura na celoj dužini. Na vrhu su izvedeni kao zavoj ci sa po jednim okruglim, ispuštenim raspuklim ružinim pupoljkom. Donji deo, podnožje, uokvireno je koso profiliranim dašćicama, koje su pričvršćene gvozdenim ekserima. Uokvireni je prostor ispunjen ukrasima u obliku lukova sa vrhova prozora pozne mletačke gotike. Na oba krila su po tri ovakva luka. U praznine između njih umetnuti su komadići odgovarajućeg oblika (sl. 1).

Što se tiče starih, originalnih dveri, svako se krilo, izgleda, sastoji iz po dve slepljene ploče, S poleđine se to teže opaža, dok je s lica veoma vidljivo, jer su pukotine na donjoj površini velike.

Na oba krila ukrasni motivi i njihov raspored su potpuno isti, te nije potrebno posebno opisanje.

Po gornjem polukružnom završnom delu dveri, iznad tordirane vrpce, ide venac šestolistih ružica, koje su skroz izrezane, modelovane od drveta. Krunični lostići su plitko izdubljeni okrugli, dok je gornji listić šiljasto izvučen i naglašen iz dekorativnih razloga, kao završni elemenat. Tordirana vrpca uokviruje ivicu rezbarije na luku i s obe strane dovratnika do dole. Sredinom vrata,

Sl. 1 Carske dveri manastira Žitomislića

na preklopu, pruža se takođe tordirani, uobičajeni stubić, organski srastao za desno krilo. Udubljenim delovima tordure skroz se spiralno obavija jedna pantlijičica, izrazito naglašena svojim oblikom, te je stubić puniji i ukrašeniji no okvirna vrpca. Podnožje stubića u dodatom delu ima poligonalni presek, a na vrhu se završava tročlanim kapitelom, u čijem je temenu učvršćen krst. Krst, izведен i ukrašen u drvetu ažurirano, sastoji se iz dva koncentrična prstena, međusobno povezana petljama. U manjem je prstenu izrezan širi krakasti krst. Na naplatu spoljnog prstena, unakrsno su uglavljeni četiri valjkasta ispada, koji naglašuju krst, i četiri dijagonalno postavljena krina.

S lica cela površina dveri ukrašena je rezbarijom u duboreznoj tehnici, izuzev dva medaljona i ikona Blagovesti. Duborez je u plitkom reljefu,

majstorski, gotovo virtuozno izveden, sa ukusom i elegancijom, kako u izboru motiva, tako i u njihovom rasporedu, puni vedrog, dostojanstvenog nemira i otmene živahnosti. Izrada je do krajnje savesnosti izvršena, ništa nije zanemareno propušteno ni aljkavo. Simetrija je potpuna i savršena. Rez odaje sigurnu i laku ruku, kojoj ovo nisu ni prvi ni posljednji radovi. Ova je rezbarija jedno malo savršenstvo u svojoj vrsti.

Ornamenti su biljni, izuzev dveju traka rešetki, koje se spuštaju izvesnim delom sredine s obe strane stubića. Motivi su uglavnom: prepleti u više kombinacija i stilizovanju ukrasnih oblika, kratke vreže, listovi, ređe pupoljci, jednoobrazni cvetovi i rozete sa plastičnim pupkom u sredini.

Cela površina dveri podeljena je plastičnim linijama u tri crnamentalna sistema i u tri polja: površina polukružnog frontona ispod luka, zatim široki rub pravougaonog polja i srednji deo sa ikonama Blagovesti. U polukružnom polju frontona lozasti ukrasi se sa manje ili više pravilnosti i lakoće živo uvijaju sa slobodnim, češće stilizovanim listićima u uvojke i vrežice, završujući se u zaokrugljenoj sredini pupoljcima ili cvetovima. Cvetoći liče na krimove ili lale. Sve to opkoljava dva potpuno kružna medaljona, u kojima su naslikani car David i Solomon. Medaljone u temenu prihvataju po dve vreže, a sa unutrašnje strane prema nimbovima su dva simetrična uvojka.

U pravougaonom delu dveri, pored tordirane ivične vrpce, izvučene su do dna plastične linije. Oko srednje površine uokolo ide ornamentalni rub širok 25 cm., sastavljen od lozica, koje obrazuju široke dvostrukе srastе motive, izpunjeni cvetovima i međusobno povezani pljosnatim prstenovima. Između njih je po jedan mali plastični pupak. Vrhovi srastog ornamenta produžuju se i prelaze u nešto geometriziran rombičan motiv između četiri cveta, a na sredini ukrasa, u spletu dijagonalnih petlji, izrađena je rozeta sa pupkom. Na pojedinim mestima pupci su otpali pošto su bili nalepljeni. Cvetoći su ovde izrađeni neobično, kao da su gledani odozdo, sa naglašenim čašičnim listićima, dok krunica, u drugom planu, izviruje u slobodnom prostoru između njih.

Srednji deo uokviren je takođe plastičnim linijama između prethodnog ruba i pomenute trake rešetki. Iznad arkada ikona, između četiri lozice i cveta je po jedna rozeta sa krupnim pupcima. Ispod ikona, u pravougaonim okvirima su rašireni lisnati buketi sa dvostrukim rozetama i krupnim pupcima na sredini.

Izdubljena površina sa naslikanim ikonama ima oblik izduženog pravougaonika, a završava se arkadicama. Luk arkadica leži na konsolicama, a po unutrašnjosti luka ide niz polukružnih zubača kao vodene kapljice.

Sl. 2 Žitomislićke dveri: medaljon sa likom cara Davida

Sl. 3 Žitomislićke dveri: medaljon sa likom cara Solomona

Udubljeni deo površine između ornamenata usećen je za pola santimetra a udubljenje za ikone iznosi 7 mm. Plastični elementi su redovno plitko izdubljeni, prosto kanelirani, te daju utisak dvoliniskog crteža, zbog igre svetlosti i senke. Ukršena površina dveri obojena je zlatno, a udubljenja mrkocrvenom bojom, ukusno i pažljivo, te je i na taj način pojačan svetlosni kontrast.

SLIKARSKI RAD NA DVERIMA

Na frontonu dveri, kao što je već pomenuto, u medaljonima su naslikani car David i car Solomon. Na desnom krilu je dopojasna figura cara Davida, na zlatnoj osnovi. Hiton mu je cinober boje, a ogrtić kobalt plave sa srednjim rubom, skopčan na ramenu krupnom kopčom. Sve je to šrafirano tankim zlatnim šrafama. Nešto istrvane boje i zlatne šrafe na prvi pogled daju nekakav zelenkasti ton ogrtiću. Tako je i na ostalim ikonama dveri. Otkriveni delovi tela izvedeni su svetlijim tonom okera, senčenja tamnosmedom bojom. Lice je u okrugloj, talasastoj prosedoj bradi, osvetljeno dobrim delom belim i bledomrkim tonovima i senčeno jačim kontrastima srednjih tonova i nijansi, sa crnim tankim linijama. Poviše čela idu pramenovi sede kose. Glavu okružuje zlatni nimb sa rupičastom ivicom, okovan srebrom i ukrašen fantastičnim šarama. S obe strane glave je signatura:

Ц(А)РБ-Д(А)В(И)ЛБ. U desnoj ruci, koja je uvijena u plašt, drži razastrt svitak ispisan crnim slovima u više kratkih redova, sa proročkim mestom iz psalma: **Слнчји дајци и книжаки и п'рникали они оу'хо тв'ое.** Levom rukom u visini grudi pokazuje na tekst svoga proricanja. Figura je skoro u tri četvrtine profila. (sl. 2).

Na levom krilu je car Solomon, takođe na zlatnoj osnovi, u dopojasnoj figuri; telo je s lica, a glava u tri četvrtine profila. Odeven je u cinober dolamu skopčanu na grudima, sa zlatnom bordurom na ramenima i prsima, ispod koje proviruje hiton kobalt-plave boje. Solomonovo je lice golobrano. Inkarnat je beličasto siv i u mešavini boja probija jedan vrlo lak, prljavo-crveni ton. Celo je lice osvetljeno, da prede u naglo senčenje prema vratu, bez nijansi i prelaska od svetlog u tamno. Oči su okrugle i u dubokoj senci. Nimb je zlatan i okovan, s obe strane glave ispisan je signatura: **Ц(А) РЬ—Соломонъ.** U levoj ruci drži otvoreni svitak sa rečima: **Многије дајци рат ворнишће снаја многије стежаше влагат ство.**

Desna mu je ruka uzdignuta sa strane i raširena u znak kazivanja. (sl. 3).

Na srednjem polju dveri, u arkadicama su naslikane Blagovesti, Bogorodica na desnom i arhanđel Gavrilo na levom krilu. Ikone su velike 385

X oko 16 cm. Kod obejuk pozadina je zlatna, a donji deo tamnozelen i pretstavlja zemlju. Bogorodica je u stojećem uobičajenom stavu, stoji na cinober dušeku, šrafiran zlatno. Ispod donje kobalt-plave haljine vire vrhovi obuće, ukrašene zlatom. Ogrtić je braon boje, takođe sa zlatnim šrafama. Lice je ozbiljno i smireno, obojeno mrko sa jakim linijama braon boje. Senčenja su izvedena mrkim okerom, finijim nijansiranjem, sa osvetljenim delom lica i vrata i sa tri karakteristične bele mrlje osvetljenja kraj levog oka, u vidu zapeta. Podočnjaci su osenčeni dvostrukim potezima braon boje. Okov oreola po svom obliku prilagođen je nagnutom položaju glave. Bogorodica u rukama drži crveno predivo. U desnoj uzdignutoj ruci prema licu, između rastavljenog velikog i kažiprsta ide žica prediva sa punim crvenim vretenom, a u levoj drži smotranu predu u vidu rolne. Iza Bogorodice nalazi se široko četvorouglo sedište bez naslona, oker boje, šrafirano zlatno. Sredinom prednje strane, belom bojom su izvedeni drveni ukrasi filaretica. Na sedištu su dva jastuka, cinober i plavičaste boje sa zlatnim polueliptičnim bordurama.

S prednje strane iznad glave Bogorodice, naslikan je mali sivoplavi segment sa tri zraka blagodati. Poviše glave ispisan je cinoberom, krupnim, tankim i lepim slovima: **п(р)с(к)тве в(о)городице** (sl. 4).

Na levom krilu je arhanđel Gavrilo u cinober stiharu i kobalt-plavom razvijenom plastu, sve šrafirano zlatno. Krila su od tamnog okera, prosto i ovlaš obojena, ali zlatno šrafiranje im daje oblik i poboljšava crtež. Dok su otkriveni delovi nogu lepše izvedeni u crtežu, modelovanju i bojenju sa nijansiranjem, dотле je lice sivkastog osvetljenja, naglo osenčeno, skoro bez ikakvog prelaza. Oči i veđe su jako osenčene, dok je ispod očiju svetao kolorit, sa belim tačkastim osvetljenjem sa strane desnog oka, kao i kod sv. Bogorodice.

Arhanđeo u zakoračenom stavu, jednom rukom drži štap, a desnom hristoimeno blagosilja. Nimb je pod srebrenim okovom. Iznad arhanđelove glave cinoberom je izveden natpis: **Бл(а)говѣц
ициенїе** (Sl. 5) Ispod nogu sitno je ispisan zlatnim slovima zapis ktitora: **Сне двери сагради пронгдмен
(к) Герифиник въ л(и)то з(р)ѣзг въ х(и)р(иста)
а(и)х(и)о з(р).** Zapis je delom istren, naročito slova nekih brojeva: stotine i poslednja jedinica.

Slikarske radove na ovim dverima moram međusobno uporediti, upuštajući se u mnogobrojne pojedinosti, jer pri pažljivom posmatranju i poređenju pada u oči finija izrada ikona Bogorodice i Davida na desnom krilu. Crtež je bolji, bojenje i senčenje na inkarnatu je sa nijansama. Na levom krilu slabijeg su crteža, naročito lica, bojenje je gotovo bez prelaza u senčenju i mnogo izostaju iza obrade nogu u pogledu modelovanja i bojenja.

Sl. 4 Žitomisličke dveri: Bogorodica

(Po mom utisku i mišljenju ove su ikone radili, ako ne posebno, bar delimično, dva slikara. Poznato je da u srednjem veku, a tako i u turskom periodu srpskog tradicionalnog slikarstva, nisu radili sami pojedini ikonopisci, no u slikarskim družinama sa više slikara, pomoćnika i učenika. Otuda dolaze izvesne delimične ili potpune istovremene razlike, nastale usled unošenja individualnih crta i osobina pojedinih članova jedne iste družine.

Detaljnja komparativna analiza razvući će ovaj opis, ali je to neophodno iz dva razloga: da bi se što ubedljivije dokazala moja postavka o radu dvojice slikara i drugo, da bi se koliko-toliko opravdala prepostavka o glavnom majstoru carskih dveri manastira Žitomislića. Mnogi ispitivači naše stare umetnosti beže od deskriptivne analize dela, kao načeg drugostepenog i nižeg, površnog i diletantskog, unoseći samo jako sažete opise, koliko je neophodno i neizbežno, težeći ka umetničkoj analizi i sintetičkim sudovima i zaključcima. I jedno i drugo podjednako su važni, bar za nas sada i naše prilike, gde su mnoge stvari u istorisko-umetničkom proučavanju još u povoju. Iscrpnim opisima i navođenjem mnogobrojnih detalja olakšava se proučavanje, pronalaženje materijala i identifikacija dela i njihovih tvoraca. Takav je slučaj sa ovim dverima i sa sličnim radovima u više mesta, sa kojima želim da ih uporedim i izvedem, ako ne tačne, bar približne zaključke ili obrazložene prepostavke.

Napred sam istakao da se razlika između jedne i druge slikarske ruke dveri uočava samo pažljivim ispitivanjem u sitnim pojedinostima, naročito u slikanju otkrivenih delova tela, dok je kod draperija to gotovo neprimetno, zbog upotrebe istih boja i podjednakog načina zlatnog šrafiranja i izvlačenja tamnih linija. Čovek je u nedoumici i zabuni da li to nije optička varka zbog suprotnog bojenja draperija i različitog stava i radnje. To ipak mislim da nije. Figure su na desnom krilu mirnije i bolje iscrtane, glave su duguljaste, lice i vrat finije i postepeno osenčeni. Prelazi se blago iz svetlosti u senku. Oči su duguljaste. Podočnjaci su izvedeni sa dva bela izdužena poteza preko smeđe boje, jagodica brade sa tri bela lučna poteza osvetljena, veđe sa po tri izdužene tamne crte, plastika vrata postignuta je boljim nijansiranjem belom bojom, prelaz između nosa i lica su takođe postepeni.

Međutim, kod arhanđela i Solomona pojedinosti su drukčije. Figura arhanđela je punija i okrugla, a glave okrugle kod oboje, lica široka, inkarnat sivkasto beo, potpuno osvetljen da bi se naglo prešlo u tamnu senku. Prolaza između nosa i lica gotovo nema. Oči su okrugle, podočnjaci polukružni, veđe izdignute i izvijene.. U veđama su po tri ili četiri tamne linije. Celi očni deo je jako senovit i u oštrom kontrastu prema osvetljenom licu. Jagodica brade istaknuta jednom jakom belom mrljom i oštrom senkom. Ali senčenje i modelovanje arhanđelovih nogu i ruku je u iznenađujućoj suprotnosti sa licem. Iako su noge anatomski netačne kao nasadene u šira i duža stopala, plastično su obrađene, pastoznom bojom, dosta mekano, oblo i nijansirano. Takođe i ruke, naročito desna, kao da je te delove obrađivao slikar sa desnog krila dveri. Slično je lice i kod Solomona i iste su razlike između Davidovog lika i njegovog.

Zajedničko je svima ikonama bojenje očiju i način slikanja draperija. Oči su naslikane sledećim bojama: senke smeđom, ivice gornjih kapaka crnom, nabori gornjih kapaka tamnocrvenom, gotovo braon bojom i belom, senke iznad očiju smeđom, a veđe na smeđoj osnovi crnim i braon linijama. Veoma je karakteristično slikanje otvorene šake dlana sa jednim oštrim zasekom tamne boje između prstiju i dlana podjednako kod Solomona i Bogorodice.

Što se tiče draperija, odeća bojena cinoberom kolorisana je prosto, ali lepim i veoma toplim tonom, dok su najčešće gornje odeće bojene kobalt-plavom sa tamnim linijama radi modelovanja nabora. Inače sve odeće i obojene delove pokriva i oblikuje uglavnom zlatnim šrafama, svuda na isti način, dosta oštros, često izlomljeno. Nabori na koljenima dati su u ovalnim okruglinama, kombino-

vani sa dvostrukim prelomima na određenom mestu, ali bez mnoga razloga i smisla, s obzirom na stav figura. Donje ivice nabora, kod nogu, date su u uglastim prelomima i sve to deluje više dekorativno.

U pogledu tehnike crteža, glavne konture slika, osnovni crtež izведен je paranjem u solidnom gruntu. Crtež je uprošćen, lak ali nije nemaran. Linije su naknadno izvučene tanko, crnom bojom, ali se slikar nije mnogo držao njih. Glavno mu je bilo bojenje, on bojom postiže oblik kako želi i oseća.

Najčešće se govori i misli da je naše tradicionalno slikarstvo pravoslavne ikonografije u ogromnoj meri bez izraza, mirno, gotovo mrtvo. Slikari kao da se nisu starali o tome, držeći se propisanih i uobičajenih normi i tipiziranih oblika. Međutim, ipak su na važne stvari obraćali pažnju. Stav, pokret, položaj glave, ruku, nogu ili tela imao je da da i pokaže ne samo radnju, nego i neki izraz, koji se očekuje ili zahteva, ako ne psihološkim izrazom na licu, ono bar nekim posrednim, opšitim karakterisanjem odlika i uloge. Upotrebljavali su niže stepene izražajnosti — stav i gest. Tako na žitomi-sličkim dverima, mirnim linijama i razvučenim potezima na licu Bogorodice ima da se istakne skromnost i smirenost pred voljom Božjom. Stav i izraz bi bio: evo sluškinje Gospodnje.

Arhandelova figura je u pokretu, lice življe, izvijene obrve i okrugline oko očiju daju živahnu ozbiljnost saopštenja tek prislepog andela. Sve je to tako tipizirano i mirno, ali nije bezizrazno. Ako je u istaknutim razlikama načina slikanja živopisac išao za tim, onda su izvesne razlike razumljive, ali ne izgleda to, nego su ovo radila dvojica: majstor i njegov drug ili pomoćnik.

Potrebitno je nešto progovoriti još i o paleografskom karakteru, ispisanih signatura, tekstova i zapisu i njihovim jezičnim osobinama. Signature na ikoni Blagovesti ispisane su cinoberom, kaligrafski, ustavnim pismom, tankim, pravilnim i elegantnim potezima. Neobičnija su samo krajnja **ε**, ispisana kao grčko **ε** (epsilon). Signature i tekstovi u medaljonima pored cara Davida i Solomona pisani su crnim slovima sa upotrebom oblika kurzivnog pisma: **Б** položeno, **В** četvorouglo, **Д** kao oštri ugao sa produženim lukom, **Е**, **Ж** **М** stara po svom poreklu, koje smatraju i nazivaju neki ispitivači, slabo upućeni u našu slovensku paleografiju, bosanskim pismom ili »bosančicom«, misleći pri tom da su samo ustavni oblici cirilice srpskoslavensko pismo. Međutim, i ovakav način pisanja rasprostrat je od davnina po čitavom cirilovskom Balkanu, pa i u XVII veku i današnje.

Pisanje **k**, tankog jera, na dverima je uvek sa malom poprečnom crticom na vrhu s leve strane, te izgleda kao tvrdo jer, no to je samo dekorativni dodatak, te ga treba smatrati isključivo kao **k**, tanko jer.

U pogledu jezika sve su osobine i jezični oblici srbuljski, a po razvoju glasovnih odlika je u fazi

Sl. 5 Žitomisličke dveri: Arhangel Gavriilo

i grafičkog obeležavanja i zamjenjivanja muklih glasova odgovarajućim samoglasnicima kao: **Διψειη** umesto **Δύψειη**, **σατυρωις** umesto **σύτυρωις**, što je takođe češća pojava druge polovine XVII veka.

Zapis o ktoru ispod arhanđela dovodi donekle u zabunu u pogledu datiranja. Sve ikone na dverima su danas čiste i svetle, ali su boje osnove pa donekle i likova, nešto istrvene. Neko ih je od istraživača u novije vreme morao čistiti ko zna čime. Tom prilikom istrvena su pojedina slova u zapisu, naročito kod datuma. U godini od stvaranja sveta fali **ρ** stotina, između **Ω** i **χ** nema danas **ρ****χ** (**ρογδαства**), koje raniji prepisivači navode, i u godini od Hrista nedostaje **χ** stotina i **σ** jedinica. Raniji ispitivači, dr. R. Simonović i V. Čorović, čitali su i ispisali godinu od stvaranja sveta, prvi kao **ζρηΔ** — 7184,¹⁶ a drugi **ζρηΓ** — 7183,¹⁷ međutim ispisano je **ζρηΞ** — 7163, dakle, mesto

¹⁶ Dr. Simonović, Letopis knj. 168 str. 5.
¹⁷ V, Čorović, Starinar, str. 15.

Sl. 6 Ikonostas stare sarajevske pravoslavne crkve; rezbareni motivi na ikonostasu

и (80) и (60), što bi odgovaralo 1655-oj godini naše ere. Godina od Hrista nema stotinu i jedinici, ali je jasna desetica и (70), a jedinica po nekim tragovima mogla bi biti А, Е, и С. Obojica su ispisali kao ΑΧΘΟΣ — 1676. Čudi me da to nije uočeno ranije, naročito u godini od stvaranja sveta.

Jedan je datum nesumnjivo pogrešan. Mislim pre da je godina od stvaranja sveta. U Bosni i Hercegovini po pravoslavnim crkvama i manastirima u XVII veku više se upotrebljavala carigradska era, tj. od stvaranja sveta, mada se služilo naporedno i datiranjem od Hrista. Ponekad samo od Hristovog rođenja. Verni prepis jednog teftera Stare sarajevske crkve, iz 1701 g. sa starijeg teftera iz XVII veka ima redovno pored godine od stvaranja sveta i godinu od Hrista, a negde samo od Hrista. U Hercegovini je to prirodnije, pošto je bliži uticaj Primorja i Dubrovnika.

O ktoru dveri, proigumanu Serafionu, pored pomena na dverima, imamo još jedan podatak. U XVII stoljeću poznata su dvojica igumana Serafiona iz manastira Žitomislića. Prvi se pominje 1618 g.¹⁸ a drugi osim na dverima, zabeležen je u pomenutom teftetu Stare pravoslavne crkve u Sarajevu 1663 g. kao njen priložnik: (πριλογή) Ге-ραφινική Житомислићк Ψαλτηρικ ρέσκη -Δ-¹⁹, koji je između 1660 i 1670-tih godina služio kao paroh pri Staroj crkvi u Sarajevu. U slučaju ako bi bila tačna godina od stvaranja sveta tj. 1655, od-

nosila bi se na prvog Serafiona, jer drugi Serafion bio bi isuvise mlađ da bi postao iguman i proiguman, kako se zapisao tek 1676 g. Ako je pak tačan datum cd Hrista, onda bi bio ovaj drugi Serafion, što je mnogo verovatnije. Od toga zavisi kome bi se slikaru pripisale žitomisličke carske dveri, da li nepoznatom moračkom ikonopiscu iz pedesetih godina XVII veka ili zografu Radulu iz druge polovine istoga stoljeća, jer po stilu i mnogim zajedničkim osobinama pristale bi uz oba, pošto je to jedna škola.²⁰ U prilog Radulov bilo bi više istoriskih činjenica i slikarskih elemenata. Vremenu Radulovog stvaranja odgovarao bi položaj proigumana Serafiona 1676 g. u Žitomisliću a sem toga i rad samog Radula i povezanost obojice sa Sarajevom.

U svome radu o Žitomisliću, V. Ćorović je posvetio čitav pasus žitomisličkim dverima i hvali ih kao najlepšu manastirsку stvar iz tog vremena, veoma ukusne izrade, mnogo bolje nego li carske dveri Stare sarajevske crkve iz istog doba i dveri Trebinjskog manastira (Tvrdoša) iz 1683²¹ g. Žitomisličke dveri zaslужuju takvu pohvalu, a i u pogledu upoređenja tačan je sud Ćorovićev, samo se ne mogu u svemu složiti sa ovim, jer carske dveri Stare sarajevske crkve, na koje misli, nisu iz 1674 g. niti su delo majstora ikonostasa iz iste godine, a tvrdoške dveri su nastale po ugledu i uticaju žitomisličkih, što će se dalje i dokazati.

Stara sarajevska crkva pogorela je 1644 g., pa je odmah popravljena.²² Tada je mogao nepoznati

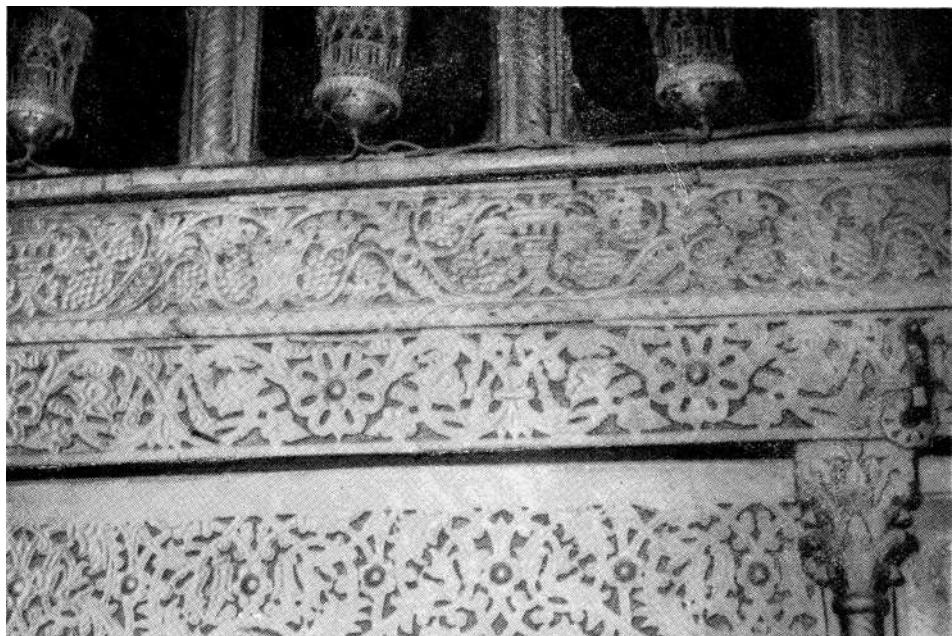
¹⁸ V. Ćorović, Starinar za 1936 g., str. 27.

¹⁹ Rukopisni tefter u Muzeju Stare crkve br. 65, drugi kvaternion 1. 4 *и*. Kod Škarica je pogrešno naveden kao Serafini Žitomislić, Skarić: Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku. — Sarajevo 1928 g., str. 140. Za Skarićem se poveo i Ćorović te istu pogrešku ponavlja; Starinar za 1936 str. 16, napomena pod 3.

²⁰ Radivoje Ljubinković: Naše starine, str. 130—131. Đoko Mazalić, Glasnik Zemaljskog muzeja za 1936 g. str. 60—61; isto, za god. 1942, str. 232—235.

²¹ Ćorović: Starinar za 1936 g. str. 15.

²² V. Skarić, Pravoslavni narod . . . str. 10.

Sl. 7 Ikonostas stare sarajevske pravoslavne crkve: motivi loze na frizu

morački slikar raditi u Sarajevu, ali o tome ne znamo ništa pouzdano. 1656 ponova je izgorela Stara crkva. Ovoga puta sa opravkom je išlo sporije i teže. Izabran je odbor i dobijena skupa dozvola, te je sa građenjem otpočeto 1658, a 1659 završena. Od toga doba rastu crkveni prilozi u raznim crkvenim utvarima pa i ikonama. Pod 1674-tom g., u pomenutom crkvenom tefteteru se veli: ... постави се 8 цркви темљац велико, 8 икона пра-зданка-јс- и крст вел(и)ки съ прор(о)ци и про-чесе зритсе. И томъ више хтигори хапи Сава и хајија Јаковон и Гавро и Дражко и Јубо²³. Dakle, crkva je ikonostas dobila tek posle 15 godina po popravci. Pod „темљац“ podrazumeva se deo ikonostasa iznad prestonih ikona. Ovo je stari naziv za ovaj deo ikonostasa: templo, temblo, templon, temlje, koji se upotrebljavao od vajkada u Srpskoj crkvi, pa i danas se čuje po Makedoniji²⁴ i Vojvodini.²⁵ U Sarajevu se takođe očuvalo to ime, nešto izmenjeno: od temlje na temre, »sveće na temretu«, »čiraci na temretu«. Sa atributom: „Те-мљац велико“ mislim da treba shvatiti ili starinski deo ikonostasa sa redom prestonih ikona ili pak da je naročito naglašeno »veliko«, pošto su tada ikonostasi proširivani, odnosno povećavani sa dva i više redova ikona, u koje nabraja sve što još ulazi u ikonostas, kao dodatak, jer inače ovakva stilizacija navedenog teksta ne bi imala smisla, Šta pak znači ono »... и прочесе зритс“ — »и

ostalo se vidi«, nije jasno da li misli na delove ikonostasa ili pak na predmete, koji idu uz ikonostas: kandila, čiraci i skuti — draperije.

Skarić navodi po jednoj belešci iz drugog teftera: »... i 2 loze sa 16 ikona proroka«, a u napomeni pogrešno tumači da su to one dve loze, lozasto ornamentirani friz i kosmitis, između kojih je danas 20 ikona velikih praznika.²⁶ Proroka uopšte nema među ovih 20 ikona, nikad ih nije ni bilo, oni su sada na vrhu ikonostasa sa strane velikog raspeća, na dvema pravouglastim tablama, koje su duborezno ornamentirane ažuriranom lozom, u čijem su spletu po devet ovalnih ikonica proroka, dakle svega 18. Broj 16 se smatra kao broj proroka po pravilu: 4 velika i 12 malih. Radi simetrije, pošto su izrađene sve po tri ikonice u redu, dodata su još dva starozavetna proroka, možda David i Solomon ili drugi, koji su van oficijelnog broja. Tekst iz drugog teftera pod 8 novembrom 1674 g. glasi: И да се зна що досе ѿвога лѣта 8 цркви сасѣда: првее саписа се и постави темљац и 8 икона -јс- икони праздник(ъ) господских(ъ) и крст вел(и)ки съ иконостаси, и две лозе, 8 икона -јс- пророки и прочесе²⁷. Ovoga se jasno vidi da su prvih 16 ikona velikih praznika u redu iznad prestonih, a drugih 16 odnosno 18 u lozama sa strane krsta. Sve je ovo slikano i završeno 1674 g.

U ovo izlaganje sam se upustio radi toga — što po svim elementima izgleda da je ikonostas Stare sarajevske crkve radio isti majstor, koji je izradio i žitomislische dveri. Kao dokaz su u prvom

²³ Crkveni tefter br. 65, kvaternion 3, 1. 3β

²⁴ Dr. Radoslav Grujić: Dvoren sv. Spasa i sv. Bogorodice u Skoplju, Glasnik skopskog naučnog društva za 1929 g., knj. V, str. 167.

²⁵ Vukov rječnik, pod templo.

²⁶ V. Skarić, Pravoslavni narod... str. 113.

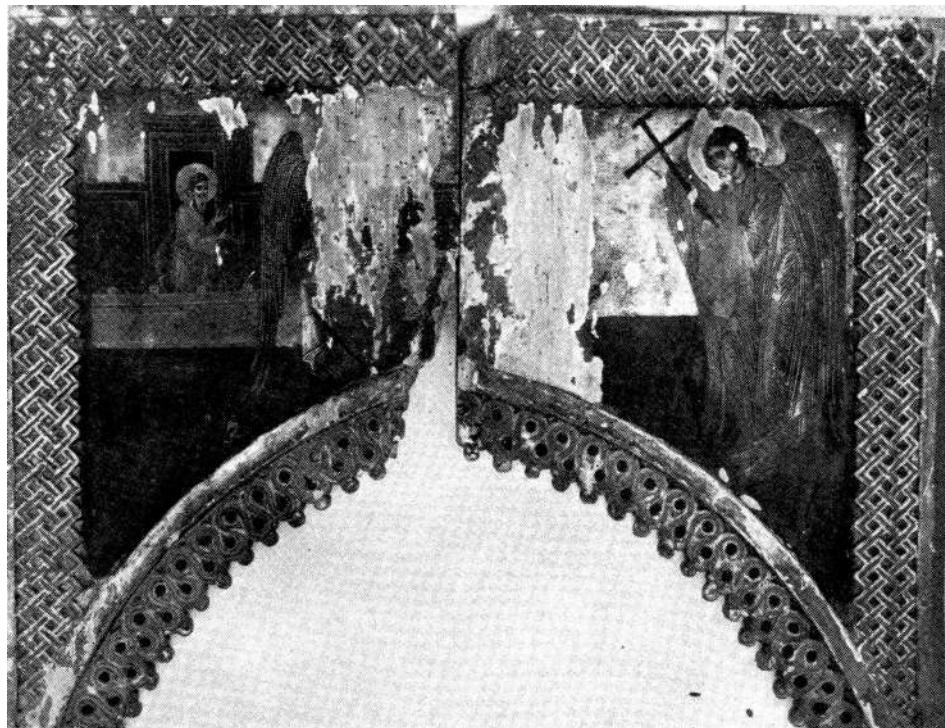
²⁷ Crkveni tefter »Zapisnik« u Crkvenom muzeju Stare crkve, br. 60, 1. 80β.

redu: upotrebljeni rezbarski motivi na sarajevskom ikonostasu koji su slični, gotovo isti na žitomisličkim dverima i drugim poznatim i objavljenim radovima slikara Radula.²⁸ Srcasti motivi međusobno povezani pljosnatim prstenevima, lozice sa cvetovima iznutra i sa plastičnim pupkom u sredini, zatim dvostruka rozeta takođe sa velikim pupkom u sredini i još razne vrežice za ispunjavanje praznina, na kosmitisu ikonostasa Stare crkve (sl. 6), vrlo su slični, skoro jednaki sa srcastim i lozastitim motivima i sa rozetom na žitomisličkim dverima. Friz pak ispod onih 16 ikona, sastoji se iz vinove loze, koja izlazi iz vazne, sa lišćem i grožđem (sl. 7) kako je srođan sa lozom na ramu ikone sv. Kuzmana i Damjana u riznici ipečke patrijaršije, takođe iz 1674 g.²⁹ Sem toga 16 sarajevskih ikona delimično su obrađene rezbarski kao arkadicе sa tordiranim vrpкама sa strane, odnosno stubиćима konsolicама i lukom sa nizom »kapljica«, a fronton je ispunjen uvijenom lozicom sa cvetovima i prostom rozetom sa pupkom. Sve se to nalazi, gotovo istovetno i među motivima žitomisličkih dveri. Na ostacima nadvratnika južnih i severnih sarajevskih dveri, javljaju se rešetkaste trake i talasasti meandr sa unutarašnje strane luka (sl. 8). Rešetke imamo i na žitomisličkim dverima, a meandr i rešetke takođe na ikoni sv. Kuzmana i Damjana.

²⁸ Ljubinković, Naše starine, str. 131, u napomeni 25.

²⁹ Isto, str. 129, sl. 9.

No daleko je važnije poređenje i identifikacija slikarskih radova. Uporediću samo sa jednom ikonom od onih 16, i to sa Blagovestima, pošto je tematski istovetna na ovim dverima. Kompozicija je pretstavljena, naravno na jednoj ikoni — tablici, veličine 40X30 sm. Opisivanje nema smisla, jer bih morao skoro sve da ponovim što sam već rekao o Blagovestima sa carskih dveri. Crtež, oblici, stavovi, gestovi, draperije i njihove boje, šrafiranje i svi detalji su isti. Bolje je istaći neke sitne razlike, koje ništa bitno ne menjaju. U pozadini, u gornjem delu kompozicije, naslikana je vitka arhitektura bazilikalnog tipa sa dvostranim tamnozelennim krovovima centralnih delova građevine i ružičastim zidovima nežnog tona. Zatim jedna masonasto-zelena zidna pregrada sa profiliranim zatvorkom, u visini figura, radi isticanja likova. U visini kolena iza arhanđela Gavrila i Bogorodice pruža se još jedan zupčasti zid u vidu gradskoga zidnog platna, tretiran dekorativno, kao ograda kakvog terasastog prostora. Podnožje tamnozelene boje. Glave su bez okova, te čine malo drukčiji utisak no na žitomisličkim vratima. Bogorodica je pod maforijem. Obrada očiju je drukčija samo u pogledu bojenja, mesto tamnocrvene, odnosno branon, upotrebljava samo crnu i belu na smeđoj osnovi. Za ovo nisam siguran, pošto je crkva vrlo mračna, te se različiti tonovi tamnijih boja ne mogu dobro uočiti. Broj i oblik crta u veđama je isti kao na dverima. Arhanđelova kosa je smeđa, bujna, istalasana tankim crnim crtama, koja se u obliku uvijene vlasulje spušta niz vrat. Arhanđelovo desno krilo je bogatije i bolje obrađeno zlatnim šra-

Sl. 8 Lukovi nadvratnika sa ikonostasa Stare crkve u Sarajevu: rešetka i meandr

fama, dat mu je plastičniji oblik pri korenu. Karakteristični oblici šrafa koje markiraju kolena, kao da su precrtane sa carskih dveri, a pređa, crveno vreteno, rolna i ruke prosto su prenesene sa žitomisličkim vrata. Osvetlenja na licu i nagle senke na Gavrilovoj glavi, takođe. Signatura je isto izvedena cinoberom, samo je naravno sitnija, prema veličini ikone. Od slova na žitomisličkim dverima razlikuje se samo ϵ , nije u obliku ε (epsilon) nego široko sa dugim i talasastim repacima.

Ikone Blagovesti na sarajevskom ikonostasu i žitomisličkim dverima jako su slične Blagovestima nepoznatog moračkog slikara,⁸⁰ koje se danas nalaze u Gradskom muzeju u Sarajevu.

Sve navedeno slaže se sa opisima i karakteristikama žitomisličkih dveri i potpisanim Radulovim radovima u Peći, Morači i Nikoljcu u napisu Ljubinkovićevom. To se u mnogome vidi i na reprodukcijama. Nema mnogo sumnje da ih je radio isti slikar.

Starije carske dveri u Muzeju Stare crkve u Sarajevu,³¹ koje Skarić stavlja u 1674 g., nikako ne mogu biti iz toga vremena, ili su starije ili mlađe, a još manje da su delo majstora, koji je gradio ikonostas. Po ukrasima moglo bi biti i jedno i drugo. Ne znam sigurno gde je i kakav podatak našao Skarić o njima, jer ne navodi uvek određeno arhivske izvore. Možda se samo pominju te godine, inače po radu i motivima nemaju ničeg zajedničkog sa ikonostasom toga doba. Pretpostavljam, kad je crkva propojala posle opravke 1659 g., da je morala imati najpotrebnije bogoslužbene stvari, između ostalog bar privremeno dve neophodne ikone Hrista i Bogorodice i carske dveri, što se može donekle nazreti iz popisa od 1665³² i 1671³³ g. U pomenu novog ikonostasa iz 1674 g. ne navode se carske dveri. Skarića je možda zaveo jedan podatak iz popisa crvenog inventara iz 1680 g., gde se nabrajaju sve ikone na ikonostasu, pa između ostalog i ovo: **ДВА КИЕМЕРА НОВА НА ДВЕРЕХ(Ь), А ТРЕТИ СТАРИ . . .**³⁴ Dva nova kemera su lučni nadvratnici sa severnih i južnih dveri novog ikonostasa iz 1674 g. čiji su ostaci sada u Muzeju Stare crkve (sl. 8), a treći stari bio je nad carskim dverima. Prema tome, mogle su ostati i stare dveri, pošto su pokretne pa ih je lako spasti u kritičnim momentima. Pomenute dveri su grublje i prostije delo majstora zanatlije, te nije moglo izaći iz ruku onakog rezbara, koga je crkva imala pri izradi ikonostasa i sigurno ga dobro platila. Moguće da se Skarić prevario stavljajući ih u 1674 g. kao što se prevario sa prorocima u dve loze, a takođe i u pogledu onog jednog krila car-

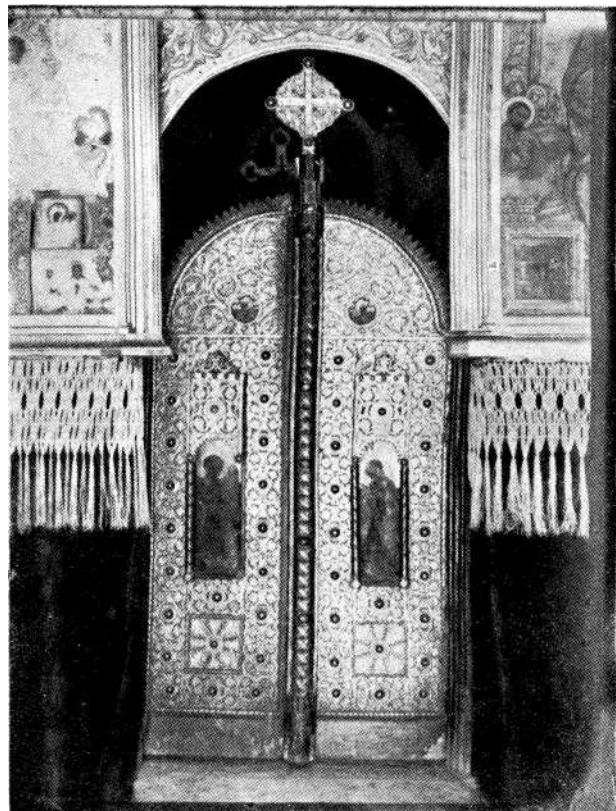
³⁰ D. Mazalić Glasnik Zemaljskog muzeja za 1942 g. str. 232, sl. 12.

³¹ Skarić, Pravoslavni narod . . . tabla II, sl. 4, između 16 i 17 str.

³² Tefter br. 60 I. 70 β .

³³ Tefter br. 65, drugi kvaternion, 1. 8 β .

³⁴ Tefter br. 60, 1. 83 β .

Sl. 9 Carske dveri manastira Tvrdoša

skih dveri iz XVI veka, koje se danas čuvaju u Crvenom muzeju.³⁵ On misli da je pripadalo Staroj sarajevskoj crkvi, međutim promakao mu je jasan podatak o njihovom poreklu. U crvenom tefteru br. 65, pod 1696-tom godinom stoji: . . . **СИНОВИ ЦЕРКОВНИ КВАНИШЕ ЗА ЦЕРКОВНИК АСПРЕ ТЕМЛАК БАНСКО, ИКОНАХ Х(ристо)ВС, И АП(О)С(ТО)ЛК-СКИХ(Ь) ИКВИН(Ь) -З- И ПОЛ'Я ДВЕРЕНИ . . .** Takođe i u onom popisu iz 1702 g. pominje se: . . . **ПОДЛОВИНА В ДВЕРЕНИ БОГОРОДИЦА-А-**, tj. desno krilo dveri sa ikonom Bogorodice-Blagovesti. Dakle, ovo je krilo pripadalo ranije manastiru Banji na Limu kod Pribroja. Kao što se prevario sa ovim dverima, tako je u zabludi u pogledu i onih iz 1674 g.

Pomenuo sam i tvrdoške dveri u vezi sa žitomisličkim. Njihovu fotografiju objavili su Boško Strika u Dalmatinskim manastirima, — Zagreb — 1930 g., str. 221 i V. Corović u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1911 g. str. 522, sl. 9. Kako veli Čorović, potiču iz vremena »oko 1683 g.«. Danas se nalaze u manastiru Savini. Nisu delo Radulovo, odnosno majstora žitomisličkih dveri, ali su rađene nesumnjivo po ugledu na njih ili pod njihovim jakim uti-

³⁵ Skarić, Pravoslavni narod . . . str. 5, tabla I, sl. 2.

³⁶ Tefter br. 65, 4 kvaternion, 1. 8 β .

³⁷ Isto, kvaternion 5, 1. 5.

Sl. 10 Tvrdoške dveri: car David

Sl. 11 Tvrdoške dveri: car Solomon

cajem. Motivi: lozice, cvetovi, srca, rozete, buketi ispod ikona, motiv sa dijagonalnim petljama, zatim podela na ornamentalna polja i raspored ukrasnih elemenata u njima, medaljoni i arkadice ikona-isti kao i na žitomisličkim, samo obrada mnogo izostaje iza njih. Rez je grublji i širi, oblici manje pravilni, potezi bez finoće i velike sgurnosti. Mnogi su ukrasi naruženi dometanjem neukusnih dodataka, a tordirani stubići na arkadicama su gotovo sirovi i ružni. Slikarski radovi sasvim odudaraju od žitomisličkih. Figure su kratke i zdepaste, nesrazmerne, draperije su prostije obrađene i modelisane, ali kako bar izgleda na fotografiji, ruke noge i glave su pune, plastične, prirodnije i dobro oblikovane i senčene (sl. 9, 10, 11 12, i 13). O bojama ne mogu ništa reći, pošto dveri nisu nisam video, a opis ne postoji. Ipak ove dveri nisu ni slab ni rđav rad, one su samo manje uspele i bez one lepote, prefinjenosti i savršenstva svoga uzora žitomisličkih dveri. Ovde je samo važan uticaj, koji su žitomislička vrata i njen majstor imali na svoju bližu i dalju okolinu,

Posle svega izloženog nemam razloga da osporavam godinu 1676 kao pouzdan datum postanka žitomisličkih carskih dveri, jer su raniji prepisavači bili u mogućnosti da ga vide kad je on bio u boljem stanju i čitkiji. Takođe sve činjenice idu u prilog prepostavke da su one Radulovo delo.

Uzgred bih još nabacio jedno dve drugostepene prepostavke. Pomenuo sam već da bi carske dveri u Žitomisliću po svome postanku i osobi njihova tvorca imale veze sa Sarajevom, a tako isto i crkvene ličnosti manastira vezane su za odgovarajuću sarajevsku sredinu. U drugoj polovini XVII veka opsluživalo je sarajevsku Staru crkvu i nekoliko žitomisličkih kaluđera: Serafion, Jeremija Visarion i Arsenije.³⁸ Ljubinković je veoma dobro obrazložio svoju prepostavku o vezi patrijarha Maksima sa slikarom Radulom i Sarajevom. Patrijarh Maksim je 1669 g. bio duže vremena u Sarajevu, pa je i misao o preporuci Radula Sarajevskoj crkvenoj opštini, ubedljiva.³⁹ Žitomisličko bratstvo moglo je videti i znati Radulove radove u Sarajevu, pa ga je angažovalo za izradu ovih dveri, ako ne i celog ikonostasa.

Primamljiva je klizava i manje verovatna kombinacija sa imenom jeromoha Visariona Žitomislića, paroha sarajevskog iz 1689 g. i docnjeg mitropolita dabro-bosanskog od 1693 — 1708 g., čestog priložnika svog postriga, koji je i sahranjen u Žitomisliću.⁴⁰ Patrijarh Maksim imao je sestrića jeromonaha Visariona, koji se pominje kao priložnik ikone sv. Kuzmana i Damjana u Pećkoj pa-

³⁸ Skarić, Pravoslavni narod... str. 140.

³⁹ Ljubinković, Naše starine, str. 129.

⁴⁰ V. Čorović, Starinar za 1936, str. 19. Po nadgrobnom natpisu Visarion je umro 10 avgusta 1708 g. U crkvenom teftru br. 60, na dnu 55β lista zapisano je: **ΑΓΓΕΛΙΟΝ ΑΓΓΕΛΟΥ ΣΩΤΗΡΟΥ ΟΔΗΓΟΥ ΒΗΣΑΡΙΩΝ**, Znači u Sarajevu se čulo kroz četiri dana.

trijarsiji 1674 g.⁴¹ Prirodnija je misao da je Visarion monah pečki i u stalnoj pravnji patrijarhovoj, no da bude postrižnik žitomislički. Ali njegov docniji dolazak na visoki položaj u crkvi, možda mu je baš omogućilo to rođaštvo sa patrijarhom. Što do ep'skog zvanja nije došao ranije, za život patrijarha Maksima možda mu je smetala mladost. Pošto je Radul već radio za Visariona, možda ga je i on preporučio svom bivšem igumanu Serafinu da izradi carske dveri za Žitomislić.

*

Neće se preterati ni pogrešiti, ako se carske dveri manastira Žitomislića istaknu kao najlepše rezbarsko delo srpske umetnosti XVII veka. Pravilnost oblika, elegancija linija, ukus u odabiraju i rasporedu motiva, smisao za simetriju, osećanje mere i sposobnost za stilizaciju, pokazuju veliku obdarenost i smisao za dekorativnost, fini ukus, iskustvo i savesnost umetnika. Iznenadujuća je lakoća sa kojom je sve to dato, čini se čoveku da je sve rađeno bez napora, traženja i muke. Potezi i celokupan rad odaju majstora, koji je znao i umeo što hoće.

Duborezni motivi žitomisličkih dveri su u mnogome stari, tradicionalni: rešetke, prepleti, dijagonalno dvostruko ukrštanje, petlje krinovi, tordure pa i rozete, mada su novijeg oblika. Međutim, po načinu obrade, po nemiru i živosti, po bogatstvu uvojaka i cvetnim motivima ona su barokna, ali pod njegovim još udaljenim uticajem. Stare tradicije se još bore i optimaju, ali mu dugo neće odoleti. Već početkom XVIII veka biće skoro potpuno potisnute i savladane od baroka, kako u duborezu tako i u slikarstvu. Sa slikarskim radovima na ovim dverima to nije slučaj, ono se baroku ne da, ostaje tradicionalno, srpsko-vizantisko. No bežeći od Zapada, od baroka, posrednim putem pada u njegove slabosti. Ovo, već umorno slikarstvo bezuspšno traži nov postrek, podršku i pomoć na Istoku, više u Rusiji no u Grčkoj, ali mesto snage stiče još veće slabosti, zapada u dekorativnost, monohromiju, doduše sa ukusom za tople, lake i nežne boje, kojima dobija izvesnu svežinu i ljupkost, izbegavajući teškoće i probleme modelovanja draperije, prostim i bogatim, ali slikarski jeftinim zlatnim šrafiranjem. Takav način bojenja i zlatnog šrafiranja došao je preko italokritske ikonografije XVII veka u ruski ikonopis, a posredstvom obojih uvlači se i u naš. Stariji morački majstor i Radul najistaknutiji su njegovi predstavnici. Radul nije izvrstan ni odličan, on je bolji slikar, dakle više nego osrednji. Njegov cinober još uvek gori žarom, ali utišan zlatnim pepelom. Kobalt-plava i smeđa boja sa crnim linijama senčenja, bili bi još nekako valjani, diskretniji kontrasti, ali nema preliva, gotovo prosto koloriše izvesne delove, pone-

Sl. 12 Tvrdoške dveri: Bogorodica

Sl. 13 Tvrdoške dveri: Arhangel Gavrilo

⁴¹ Ljubinković, Naše starine, str. 128.

kad maže bojom, kao na pr. krilo kod arhanđela a tu slabost prekriva množinom zlatnih šrafa. To šrafiranje u cilju naglašavanja anatomskih oblika ide na pojedinim mestima do besmislice. Inkarnat, naročito lica dosta mu je uprošćen. Nagi oblici na dverima imaju mekoće sa prilično plastike, jedri su i obli. Na opšti pogled Radulovo slikarstvo rade naše oko.

Držim da Radul nije samo slikar, on je verovatno i rezbar, kao što su stari majstori često bili:

slikari, rezbari-zlatari i kaligrafi-iluminatori. Sva njegova poznata ikonopisna dela do sada, prate uvek ukusni duborezni okviri, u Peći, Morači, Nikoljcu, Sarajevu, a najlepše u Zitomisliću. Ako je to tačno, Radul je bio mnogo bolji rezbar no zograf. Doduše, svakako da nije sve sam radio nego sa družinom. Ako je duborez radio ko od njegovih saradnika ili učenika, onda je u ovom slučaju pomoćnik bio veći od majstora, a učenik od učitelja.

RÉSUMÉ

Le vieux couvent orthodoxe Zitomislic sur la Narenta au sud de Mostar date du XVème siècle. Parmi ses antiquités il a conservé intacte la porte principale de l'iconostase — la porte »impériale« — du XVIIème siècle. La porte est en bois sculpté aux motifs anciens, traités d'une façon un peu plus moderne (contemporaine). L'œuvre se trouve à une grande hauteur technique et artistique; elle est faite d'une façon scrupuleuse et avec goût, tant dans le choix des motifs que dans leur distribution. Quant aux tableaux, il y a deux médaillons représentant des figures en bustes des rois

David et Solomon, et au milieu de la porte, dans des niches plates et au-dessous des petites arcades, on a peint la Madonne (l'Annonciation) et l'archange Gabriel. Les couleurs qu'on employa principalement sont le vermillon et le bleu de cobalt, avec des hachures et la base en or. La porte fut construite aux temps du pro-igoumane Serafion en 1676. En raison de ressemblance aux travaux sculpturaux et d'images dans les couvents de Pec, de Moraca, de Nikoljac et de l'ancienne église orthodoxe de Sarajevo, on pense que c'est l'ancien peintre serbe Radul qui a fait cette porte.